

interpretation of empiric regularities of the basis and the essence (a law) regulating relations between functional groups in the studied historical situation is revealed via the analysis of these regularities. This procedure is aimed to coordinate propositions of the theoretical model and its empiric lay-out with the data obtained when elaborating the empiric basis.

Одержано 19.04.93

ВИРОБНИЦТВО ТА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ДОБУ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

О. О. Кротова

Стаття присвячена проблемі відтворення виробництва та суспільних відносин населення Північного Причорномор'я як системи його адаптації до змін у природному середовищі в різні періоди доби пізнього палеоліту.

Особливості матеріальної культури та виробничо-суспільних відносин на різних етапах історії людства формуються в результаті взаємодії людей між собою та з природним середовищем. Відтворення цих відносин на тому чи іншому відрізку стародавньої історії потребує системного підходу до вивчення археологічних джерел. Такий підхід, застосований вітчизняними та іноземними вченими, дозволив дати характеристику господарсько-культурних типів фінальнопалеолітичних та мезолітичних мисливців Українського Полісся¹ та культурної адаптації пізньопалеолітичного населення Середнього Подніпров'я².

Специфіка господарства та культури пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи вже кілька десятиліть привертає увагу вчених. Але до цього часу вони або обмежувалися простою її констатацією, або розглядали лише окремі аспекти проблеми³.

При спробах системного підходу з застосуванням концепції господарсько-культурного типу виробництва та суспільні відносин мешканців степової зони розглядалися для пізньопалеолітичної доби в цілому, без динаміки їх розвитку протягом часу⁴.

Зараз стан археологічних джерел та існуючі методики дозволяють зробити спробу відтворення основних рис виробництва та суспільних відносин населення Північного Причорномор'я, що склалися на різних етапах пізнього палеоліту як результат пристосування до природного середовища, що змінювалося протягом пізнього плейстоцену.

Методи дослідження. У сучасній етноархеологічній науці поряд з широким використанням етнографічних даних з метою вивчення культурної адаптації первісних мисливців-збирачів використовується ряд теорій та моделей або прямо адаптованих з біології або значною мірою скорельованих етнографічними матеріалами. Серед них — теорія оптимального споживання⁵ та теорія стратегії мобільності мисливців-збирачів⁶.

Видається можливим використання деяких положень цих теорій для пояснення механізму адаптації людських колективів Північного Причорномор'я до змін у природному середовищі в добу пізнього палеоліту. Тим більше, що можливість прямого перенесення етнографічних моделей структури первісних суспільств на археологічний матеріал дуже обмежена тим, що природне середовище плейстоцену не має прямих аналогів серед сучасних природних умов.

© О. О. КРотова, 1994

Згідно теорії стратегії оптимального споживання адаптація мисливців-збирачів — це поведінка, що забезпечує ефективне споживання. На їх раціон впливають як енергетична достатність так і споживча якість харчових ресурсів, а також їх щільність та доступність. Зміни в природному середовищі призводять до змін щільності й доступності ресурсів, що, в свою чергу, викликає зміни у поведінці споживаючих. Основні закономірності таких змін: 1) зростання щільності ресурсів веде до скорочення часу пошуку і зростання часу переслідування жертви, що призводить до звуження раціону (спеціалізований раціон); 2) зменшення щільності ресурсів веде до переважання часу пошуку і до розширення раціону (неспеціалізований раціон). Дія цих закономірностей визначає вибір території і стратегії поведінки при певній щільності ресурсів: «сидіти й чекати» — при високій щільності і «широкий пошук» — при низькій⁷.

Ця теорія пояснює також феномен групового споживання, його переваги. Розмір групи споживаючих повинен бути таким, щоб забезпечити максимальну енергетичну віддачу кожного індивіда для здобування харчу. Переваги групового споживання полягають у можливості взяти велику здобич, спільним пошуком і переслідуванням, забезпечити захист місцевості від конкурентів, захопити нову, невиснажену територію, контролювати більшу площу та обмінюватися інформацією⁸.

Теорія мобільних стратегій мисливців-збирачів дає цілісну картину їх взаємовідносин з природним середовищем, особливості освоєння ними території залежно від стану харчових ресурсів, організації груп, змін у структурі. Л. Бінфорд дає визначення мобільних стратегій мисливців-збирачів⁹. Резидентна мобільність — це часте пересування всіх членів табору з одного місця на інше у пошуках здобичі. Логістична мобільність — пересування окремих індивідів або невеликих груп від більш-менш постійного (частіше — сезонного) резидентного табору з певною метою: пошук харчів, сировини для знарядь, палива, води, отримання інформації тощо. Залежно від стану ресурсів у тих чи інших груп може переважати резидентна або логістична мобільність. Але вони, як правило, не існують у чистому вигляді, а доповнюють одна одну.

Розвиваючи це положення, В. Келлі¹⁰ вказує, від яких факторів залежить переважання того чи іншого типу мобільності і яку роль вони відіграють в організації стратегії споживання та в організації груп. В основі теорії мобільності мисливців-збирачів лежить кореляція між первинною біомасою (ПБ) — рослинністю і вторинною біомасою (ВБ) — фауною, а також доступність харчових ресурсів. Гумідним природним умовам (річна сума опадів переважає 400 мм) відповідає високий рівень ПБ (деревна рослинність) і низька щільність ВБ (дрібні тварини, або великі — розсіяні). Аридним умовам (річна сума опадів нижче 400 мм) відповідає низький рівень ПБ (трав'яниста рослинність саван, степів, напівпустель) і високий рівень щільності ВБ (великі стадні травоядні).

Ці фактори, а також здатність груп мисливців-збирачів контролювати ресурси окреслює ступінь їх доступності, що в свою чергу обумовлює різновид культурних адаптацій. Це виражається перш за все у різновидах мобільних стратегій, що визначають стратегію споживання, спосіб життя, соціальну структуру.

У гумідних природних умовах вище роль резидентної мобільності, скорочується середня дистанція пересування, зростає їх частота. В аридних умовах зростає залежність мисливців від великої фауни, посилюється роль екстенсивної логістичної мобільності росте її дистанція. Тобто, резидентний табір частіше залишається на місці, а пошук здобичі, збір інформації та ін. ведеться за рахунок короткочасних пошукових партій та експедицій (логістичної мобільності), які є своєрідними «віддаленими датчиками» групи, здатними поповнювати інформацію про ресурси¹¹.

Далі буде зроблено спробу визначити характер взаємодії мисливців-збирачів азово-чорноморських степів з природним середовищем, типи їх культурної адаптації на різних етапах пізнього палеоліту.

Періодизація пам'яток. Аналіз сучасних даних стратиграфії, хронології та абсолютного датування пізньопалеолітичних пам'яток регіону дозволяє

виділити три основні періоди розвитку пізньопалеолітичної доби в азово-чорноморських степах: ранній, середній та пізній, що відповідають певним геологічним горизонтам уніфікованої схеми українських палеогеографів¹².

I. Ранній період (пізньобузько-дофінівський час: 35—22 тис. років).

Найраніші достовірні пам'ятки в регіоні практично не відомі. Можливо, до заключної пори бузького відрізка належить Дніпро-Кам'янка (культурний шар під викопними ґрунтами) та VI горизонт Осокорівки з рештками мамонта, шерстистого носорога, оленя та зубра¹³.

До кінця раннього періоду дослідники відносять дві оріньякоїдні стоянки, що мають радіовуглецеві дати: Лески (23770±080, ЛЕ4459) та Сагайдак I (21240±200, ЛЕ 160 2)¹⁴. Можливо, що Сагайдак I, найраніша у Причорномор'ї стоянка з мікрівістрями сагайдацько-муралівського типу, аналогічними мікрівістрам із стоянки Гура Пулавська у Польщі близька їй і за часом (паудорфський інтерстадіал)¹⁵.

II. Середній період (пізньодофінівсько-ранньопричорноморський час: 21—16 тис. років).

До нього, очевидно, належать Анетівка I, Мураловка, Золотовка-I — стоянки з розвиненішим порівняно з Сагайдаком I оріньякоїдним крем'яним інвентарем та мікрівістрами сагайдацько-муралівського типу. Дві стоянки мають радіовуглецеві дати: Мураловка (19630±200, ЛЕ 1601 та 18780±300, ЛЕ 1438) і Золотовка (17400±150 ГИН 1938)¹⁶. Можливо, явище збереження добре виражених оріньякоїдних традицій до кінця максимального похолодання пізньовалдайського часу дещо аналогічне Оріньяку V Франції виявленому у відкладах стоянки Ложері-От Східної між горизонтами Протомадлену та Солютре, що датується близько 18 тис. років¹⁷. Хоч не виключено, що радіовуглецеві дати, отримані за аналізом кісток що, на думку фахівців, не є найкращим матеріалом для датування¹⁸, омоложені і ці стоянки (Анетівка I, Мураловка і Золотовка) треба включити до раннього періоду.

Більшість пам'яток середнього періоду — це стоянки з гравеюідними рисами крем'яного інвентаря та домінуванням бізона серед фауністичних решток. Серед них, мабуть, найраніша Амвросіївка, що згідно останнім геолого-палінологічним даним, та радіовуглецевим датам (20620±150, ЛЕ 1805 та 21500±340, ЛЕ 3403) існувала наприкінці дофінівського чи на рубежі дофінівсько-причорноморського часу. Атенівку II дослідники відносять до нижньо-опричорноморського часу, що, на їх думку, відповідає радіовуглецевій даті 18040±150, ЛЕ 2424¹⁹.

Ранньопричорноморським часом датується також стоянка Ями, культурний шар якої залягає на поверхні дофінівського похованого ґрунту. Велика Аккаража та Нововолодимирівка²⁰ — пізніші III.

Пізній період (пізньопричорноморський час: 15—10 тис. років).

Пам'ятки цього періоду можна поділити на ранні й пізні. До ранніх належать Кам'яна балка I, II, Федорівка, Кайстрова балка IV, VI, культурні традиції яких в оздобленні крем'яного інвентаря тяжіють до кавказького регіону. Можливо, населення, що залишило ці пам'ятки з'явилося в азово-чорноморських степах на початку пізньопричорноморського періоду, існуючи деякий час після цього. Як абсолютні²¹ так і відносні²² дати названих пам'яток не суперечать цій точці зору.

До цієї ж хронологічної групи можна віднести Говоруху й Минівський яр басейну Сіверського Дінця, в оздобленні крем'яного інвентаря яких помітні традиції, характерні для північніших територій Східноєвропейської рівнини²³. Серед фауністичних решток на стоянках цієї хронологічної групи все ще переважає бізон, але часто зустрічається й кінь.

До фінальнопалеолітичної групи належать пам'ятки: Кайстрова балка II, III, Янісоль, Дмитрівка, Івашково VI, Дубова балка, Ямбург²⁴, що мають постгравецьку традицію в оздобленні крем'яного інвентаря з добре вираженою геометризациєю мікролітів. Культурні шари цих стоянок залягають у верхній частині пізньоплейстоценового лесовидного суглинку, нечисленні фауністичні рештки, звичайно, включають бізона та коня, інколи — північного оленя.

Мисливські стратегії та організація життя. За етнографічними даними

про сучасних мисливців-збирачів, північніше 60° провідна роль у здобуванні засобів існування належить мисливству²⁵. Враховуючи, що у пізньому плейстоцені кордони природних зон були значно зсунуті на південь, то степова частина Східної Європи входить до зони з провідною роллю мисливства. До того ж, як і в більшій частині прильодовикової Європи об'єктами полювання були здебільшого великі травоядні. Проте, як співвідношення їх видів так і особливості мисливських стратегій на різних відрізках пізньопалеолітичної доби не були однаковими. За допомогою теорій оптимального споживання та мобільних стратегій спробуємо простежити і пояснити ці відмінності.

Природні умови раннього періоду, тобто дофінівського інтерстадіалу (особливо його оптимуму) з помірно-континентальним кліматом та річною сумою опадів 350—400 мм і лісо-степовою рослинністю²⁶ можна визначити як проміжні між гумідними й аридними умовами. За теорією мобільних стратегій за таких умов досить високому рівню ПВ повинна відповідати не дуже висока щільність ВБ²⁷.

Серед фауністичних решток пам'яток цього періоду є декілька видів великих травоядних. обов'язково присутні бізон і кінь, їх доповнюють мамонт, шерстистий носоріг та північний олень. Даних про кількісну перевагу будь-якого виду немає. Тобто, очевидно, щільність тварин у цей час була не достатньо висока для формування спеціалізованого мисливства. Така мисливська стратегія потребує великих затрат часу на пошук здобичі, що, в свою чергу, веде до більшої мобільності мисливських груп²⁸.

Таким умовам, за теорією мобільних стратегій, відповідала організація груп мисливців-збирачів з переважанням резидентної мобільності²⁹. Для неї характерна досить часта зміна місць локалізації резидентного (базового) табору, нетривале перебування на одному місці (тимчасові базові стоянки Осокорівка I/VI гор./, Сагайдак, мисливський табір Лески).

При невисокій щільності здобичі, очевидно, здебільшого практикувалося індивідуальне полювання або невеликими групами, що не вимагало створення великих колективів. Серед пам'яток цього періоду невідомі ні місця великих загінних полювань, ні великі сезонні базові стоянки.

Природні умови пізньодофінівсько-ранньопричорноморського періоду мали аридний характер, з сумою річних опадів 250—350 мм, з переважанням степової рослинності, поступовим похолоданням і зсушенням клімату аж до максимуму пізньовалдайського похолодання³⁰.

За таких умов повинен був існувати відносно низький рівень ПБ, якому б відповідав досить високий рівень ВБ та її щільності. Зростає стабільність великих травоядних, що дає можливість кращого їх контролю з боку мисливських груп. Це дозволяє їм витратити менше часу на пошук здобичі, більше — на переслідування, що веде до вибіркової здобичі, тобто, спеціалізованого мисливства³¹.

За етнографічними свідченнями при високій щільності здобичі зростає роль великих колективних полювань, які дозволяли робити значні запаси їжі і мешкати тривалий час на одному місці³². Така мисливська стратегія супроводжувалася створенням великих колективів людей, які брали участь у масових полюваннях та мешкали разом у період, забезпечений їжею³³.

Археологічні та палеонтологічні матеріали цього періоду відповідають такій моделі мисливської стратегії та організації життя. У цей час мешканці Північного Причорномор'я спеціалізувалися у полюванні на бізонів, рештки яких домінують на стоянках (85%), тільки зрідка доповнені іншими видами тварин (кінь, північний олень, сайгак).

Великі базові стоянки або безпосередньо пов'язані з місцями колективних полювань на бізонів чи місцями їх білування і переробки (Амвросіївка, Анетівка II), або їх фауністичні матеріали свідчать про можливі зв'язки з такими місцями (Велика Аккаржа, Золотівка). Дослідники, зважаючи на високу насиченість знахідками культурного шару деяких з них або специфічний склад фауністичних решток (Амвросіївка, Анетівка II) інтерпретують їх як довготривалі чи річні³⁴. Вірогіднішою видається думка про їх неодноразове заселення протягом кількох, інколи, можливо, альтернативних сезонів³⁵.

Очевидно, щільність основного об'єкта полювання, бізона, не була ста-

більшою протягом року через періодичність міграцій, що визначало меншу відбірковість мисливської стратегії і більше значення резидентної мобільності в менш забезпечені сезони, про що можуть свідчити невеликі стоянки, серед фауністичних решток яких, крім бізона, зустрічаються й інші види, найчастіше, кінь (Осокорівка I/V—IV, гор./, Ями).

Можна гадати, що протягом середнього періоду розвитку пізнього палеоліту в азово-чорноморських степах значну роль відігравала мисливська стратегія, що базувалася на великих колективних полюваннях на бізонів, доповнювана індивідуальними засобами полювання в менш забезпечені періоди. У засобах організації життя це виявлялось у зменшенні значення резидентної мобільності, скороченні її частоти і зростання ролі логістичної мобільності з метою збору інформації про пересування здобичі, заготовки сировини для знарядь та ін.

У період після максимуму пізньовалдайського похолодання на Східно-європейській рівнині відбувалися досить часті і різкі коливання кліматичних умов від холодних і сухих до досить теплих і вологих, що створювало стресові ситуації у природному середовищі, які погано впливали на стан флори і фауни³⁶. Очевидно, це супроводжувалося скороченням чисельності і зменшенням щільності великих трав'янистих, у тому числі, бізонів, що вплинуло на характер мисливської стратегії населення степу.

Мисливство поступово втрачає спеціалізований характер, а в засобах організації життя помітно зростає роль резидентної мобільності, яка наприкінці доби стає провідною. На початку пізнього періоду, очевидно, ще зберігалася спеціалізація полювання на бізонів, хоч значно зросла роль коня як об'єкта полювання (в Кам'яній Балці II: 53 і 44% відповідно). Щільність великих трав'янистих ще досить висока, практикується як колективне так і індивідуальне полювання, а у засобах організації життя, однаковою мірою відіграє роль як логістична так і резидентна мобільність. Серед археологічних пам'яток зустрічаються як досить великі (базові) стоянки (Кам'яна балка I, II, Федорівка) так і невеликі (Нововолодимирівка, Минівський яр, Говоруха).

Серед фінальнопалеолітичних пам'яток практично не зустрічаються великі базові табори, це невеликі, тимчасові стоянки, (Янісоль, Дмитрівка, Дубова балка, Ямбург, Кайстрова балка I—III). Серед об'єктів полювання — в основному, бізон і кінь, представлені поодинокими екземплярами, частіше, ніж раніше, зустрічаються дрібні тварини, що свідчить про неспеціалізований характер мисливства і велику роль резидентної мобільності у Північному Причорномор'ї наприкінці плейстоцену.

Способи полювання, якими користувалися мисливці Північного Причорномор'я, як уже відзначалося, варіювали від переважання мисливства індивідуального та невеликими групами на поодиноких тварин до великих колективних загонів у різні періоди, залежно від щільності здобичі. За етнографічними даними, для мисливців відкритих просторів характерне також сполучення активних та пасивних способів. Причому, для найменш розвинутих племен (тасманійці, австралійці) характерніші активні способи полювання — загін у природні пастки, закидання списами, палицями, камінням, переслідування до повного виснаження. Пасивні ж — встромлені на стежка списи, палиці, натягнуті мотузки, тощо використовуються рідше³⁷.

Етапи розвитку мисливської дистанційної зброї, виділені Д. Ю. Нужиным³⁸ для пізнього палеоліту Східної Європи, знаходять логічне підтвердження в характері мисливських стратегій різних періодів пізнього палеоліту степової зони. Найстародавній тип складного вістря списа з шипами-вкладнями з лусочок сагайдацько-муралівського типу з'являється у ранньому періоді.

Досконаліший тип складних вістрів списів з пластинчастими мікролітами амвросіївського типу — це, переважно, мисливська зброя середнього періоду із спеціалізованим полюванням на бізонів.

У фінальнопалеолітичний час, для якого було характерне неспеціалізоване полювання на досить розсіяну велику та дрібну дичину, складне вістря списа поступилося луку і стрілам, що можна розцінювати як реакцію на зміни у мисливській стратегії.

Поселенські стратегії. Поселенська стратегія мисливців-збирачів є скла-

довою частиною виробничої системи в цілому. Головна умова для інтерпретації місця стоянки у господарсько-поселенській системі — визначення її функції, що відбиває тип поведінки, яка сформувала особливості стоянки. Важливу роль у цій інтерпретації відіграють етнографічні матеріали.

Л. Бінфорд³⁹ ділить усі стоянки мисливців-збирачів на дві великі групи: резидентні (базові) табори і місцезнаходження цільового призначення. Головне, на його думку, що визначає резидентний табір — це структура помешкання, яка складається у різних груп і на різних територіях приблизно з однакових частин, що визначаються розмірами тіла людини і подібністю основних виробничо-побутових потреб. Розташування у межах великих резидентних таборів їх основних частин (вогнищ, жител, господарсько-побутових комплексів) може значно змінюватися від території до території і від групи до групи, залежно від сезону. Вони можуть бути розташовані по колу або півколом (бушмени Кунг), в одну лінію (індійці Сері) або розсіяно. До місцезнаходжень цільового призначення, простеженим у ескімосів Нунаміют, Л. Бінфорд відносить: пункти обробки мисливської здобичі, мисливські табори та схованки, лінії з кам'яних скупчень для загінного полювання на оленів, пастки, сховища м'яса.

Спробуємо визначити функцію стоянок Північного Причорномор'я, перш за все, зважаючи на характер археологічних матеріалів та етнографічні дані. Можна гадати, що більшість стоянок були базовими таборами, виходячи з даних, що свідчать про різноманітну господарсько-побутову діяльність, в яку міг бути включений весь склад групи. До цих ознак належать: наявність решток вогнищ, «кухонні» відходи у вигляді роздроблених кісток тварин, різноманітний склад знарядь, що включають як «чоловічі» (різці, мисливська зброя) так і «жіночі» (скрєбачки, проколки) типи.

Тільки декілька стоянок, мабуть, були спеціалізованими місцезнаходженнями мисливських чи мисливсько-сировинних експедицій (Лески, Югіно II). До них також належать місця полювання та розробки здобичі в Амросіївці та Анетівці II, місцезнаходження Куйбишеве VI. Кременеобробні майстерні тут спеціально не аналізуються, але зрозуміло, що вони входили до господарсько-поселенських структур.

Уявлення про функцію стоянки буде точнішим, якщо є дані про сезон і термін її використання та розмір групи, яка там мешкала. Визначення сезону стоянки вважається найбільш коректним, якщо воно спирається на серію даних. О. Софер використовує такі джерела: фауністичні рештки, наявність внутрішніх (в житлах) та зовнішніх вогнищ, висота розташування стоянки над долиною річки⁴⁰. В. Я. Сергін використовує й інші дані. Наприклад, наявність на стоянці запасів мінеральної сировини (вохри), яка доступна тільки в теплі пори року⁴¹. За цією ознакою дослідники визначають місця здобування і первинної обробки кременю (майстерні) місцями діяльності в теплу пору року.

Серед стоянок регіону тільки половина має якусь ознаку для визначення сезону. І тільки 5 з них мають більше однієї ознаки. Це, здебільшого, фауна чи тип вогнища (внутрішнє, зовнішнє). Стоянок як холодної так і теплої пори року, приблизно, порівну. Для деяких великих стоянок (Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яна балка II) допускається неодноразове заселення в альтернативні сезони (табл. I).

Складніше визначити розмір груп та термін мешкання для степових стоянок, через те, що більшість їх досліджена не на всій площі, а також тому, що бракує сталих методик. Різні методи дають дуже відмінні результати⁴². Як приклад, не претендуючи на остаточність висновків, спробуємо визначити розмір груп та термін перебування для кількох більш-менш повно розкопаних стоянок. Визначення цих двох параметрів тісно пов'язані між собою, бо оцінка терміну вимагає даних про кількість мешканців.

Для визначення розміру групи використовуємо метод П. Вейснера, призначений для невеликих, площею від 50 до 250 м² і чисельністю груп не більше 25 чоловік за даними для бушменів Кунг (Сан). Він підходить нам, тому що в регіоні найповніше розкопані саме невеликі стоянки. Цей метод визначає максимальну площу помешкання 10,8 м² на людину⁴³. Це майже

збігається з оцінкою Л. Бінфорда 10 м^2 на людину для печерних палеолітичних пам'яток⁴⁴. Підрахунки показують, що на цих стоянках могли мешкати невеликі групи людей чисельністю від 5 (Ями, Говоруха) до 13 (Мураловка) чоловік (табл. 2).

Табл. 1. Сезон перебування на стоянках степової зони

Стоянки	холодний період /листопад-квітень/	тепліший період /травень-жовтень/
Мураловка		+
Сагайдак		+/?/
Лески	+	
Золотовка	+/?/	
Анетівка I	+/?/	
Амвросіївка	+/?/	+/?/
Анетівка II	+	+/?/
Ями		+
Осокорівка I (гор. IV-б)	+/?/	
Говоруха		+
Кам'яна балка II	+	+/?/
Кайстрова балка II	+	
Ямбург	+/?/	

(?) — визначено лише за однією ознакою

Табл. 2. Розмір груп та термін перебування на стоянках степової зони

стоянка	площа м^2	Розмір групи*	Насичен. крем'яцем на 1 м^2	контроль (3 рази) для стоянок Сів. Дінця	Кількість майстрів	Термін мешкання, днів**
Мураловка	140	13	45	-	3	21
Сагайдак	116	11	13	-	2	9
Ями	60	5	140	46	1	66
Говоруха	52	5	20	7	1	10
Нововолодимирівка	100	9	19	-	2	27
Янісоль	80	7	28	-	1	40

* За Віснером ($10,8 \text{ м}^2/\text{чол.}$)⁷⁰.

** За Спайсом ($0,7 \text{ крем./чол./день}$)⁷¹.

Є кілька способів визначення терміну використання стоянки: за фауною (кількість кілокалорій), за насиченістю знахідками, зокрема, крем'яними виробами та розміром площі периферійної частини стоянки⁴⁵. Перший спосіб для степових стоянок не придатний, тому що у більшості випадків невідома кількість забитих тварин, а кілька стоянок, де є такі дані, очевидно, заселялись неодноразово, тому подібні підрахунки не мають сенсу. Термін мешкання для тих же кількох стоянок визначено за насиченістю культурного шару крем'яними виробами, відповідно нормі, встановленій А. Спайсом для стоянки Абри-Патуд. В її основі його власні спостереження за процесом обробки кременю ескимосами Нунаміют-Дорсет ($0,7 \text{ кременю, 1 людина/1 день}$)⁴⁶. При визначенні насиченості кременем на 1 м^2 стоянок враховано різницю в забезпеченості крем'яною сировиною, що, приблизно, в три рази вище на стоянках Сіверського Дінця порівняно з приазовськими (наприклад, Ями — Мураловка) (табл. 2).

Приймаючи також, за етнографічними даними, норму: 1 майстер по обробці кременю на сім'ю з 5 чоловік⁴⁷ підраховуємо термін існування стоянок у

днях (табл. 2). Виходить, що найбільший термін існування з 6 невеликих стоянок міг бути в Ямах (група з 5 чоловік мешкала 66 днів), а найменший — в Сагайдаку I (11 чоловік мешкали 9 днів). Це, очевидно, могли бути невеликі базові табори, де мешкали 1—2 сім'ї терміном від кількох днів до 1—2 місяців.

Узагальнивши дані про стоянки досліджуваного регіону їх можна поділити на кілька типів:

1. Великі базові табори — місця перебування кількох сімей або общин протягом сезону (?) (Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яна балка I, II, Золотова, Велика Аккаржа, Федорівка).

2. Невеликі базові табори — місця проживання 1—2 сімей, можливо, протягом 1—2 місяців (Мураловка, Ями, Нововолодимирівка, Янісоль, Димитрівка) або кількох днів (Сагайдак, Говоруха).

3. Місцезнаходження цільового призначення: мисливські табори (Лески), стоянки мисливсько-сировинних експедицій (Югіно II), місця масових полювань та переробки здобичі (Амвросіївське та Анетівське II кістковища), місця полювання на поодиноких тварин (Куйбишеве VI) кременеобробні майстерні. Термін їх функціонування різний, залежно від функції та поєднання з певним типом базового табору.

Виділені типи стоянок становлять єдине ціле за господарською стратегією та організацією життя пізньопаліолітичних мешканців Північного Причорномор'я. Спеціалізованому полюванню на бізонів і способу життя, заснованому на переважанні логістичної мобільності, відповідає основний тип стоянки — великий базовий табір з відносно невеликою частотою зміни місць локалізації. Часто він знаходиться поруч або недалеко від місця масового полювання і (або) переробки туш забитих тварин. Масові полювання давали велику кількість здобичі, що створювало ситуацію, коли вигідніше було переселитися до здобичі, ніж транспортувати її до табору. Про це ж свідчать і численні комплекти зі стоянок і місць забою та розбирання бізонів у Північній Америці (Хорнер I, Мортлач, Броскinton, Хед-Смешт-Ін)⁴⁸. Місце забою і переробки одночасно могло бути і сховищем запасів м'яса⁴⁹.

Стратегії неспеціалізованого полювання більше відповідає тип невеликого базового табору з частою чи відносно частою зміною місць локалізації. Інколи недалеко від такого табору знаходилося місце полювання (переробки) на поодиноких тварин.

Обидва типи базових таборів можуть мати залежно від конкретної ситуації різні розміри, термін перебування і кількість мешканців. Вони, як і різновиди мобільності, можуть доповнювати одне одного, складаючи єдину систему експлуатації території, що включає серію стоянкових комплексів, окремих територій, які освоювалися циклічно протягом кількох років і, навіть, кількох десятиліть⁵⁰.

Типи місцезнаходжень цільового призначення відображають різновиди логістичної діяльності, що, звичайно, променями розходилися від базового табору чи резидентного «ядра» регіону⁵¹. Вони характерніші для організації життя з переважанням логістичної мобільності. Система з переважанням резидентної мобільності сама забезпечує побіжне вирішення завдань здобування їжі, збору сировини, отримання інформації при частому пересуванні табору.

У процесі експлуатації території групи мисливців-збирачів, звичайно, освоюють значно більші за розмірами площі, ніж становить резидентне «ядро» регіону. Наприклад, у ескімосів Нунаміют резидентне «ядро» становить площа близько 5400 км², а в результаті цільових походів вони освоюють територію близько 25000 км². У результаті зміни серії територій приблизно через кожні 10 років група протягом життя однієї людини освоює територію площею близько 220000 км²⁵².

Суспільні відносини. Якщо виробнича система мисливців-збирачів — це засіб адаптації їх до природного середовища, то суспільна — форма адаптації до нього. Вважається, що в загальних рисах, відомих за етнографічними матеріалами, форма суспільних відносин мисливців-збирачів склалася вже в пізньому паліоліті⁵³. Її варіанти залежать від «ступеню спеціалізації — ди-

ференціації економічної діяльності, рівня економічної та технічної оснащеності і засобів екологічної адаптації»⁵⁴.

За етнографічними матеріалами у мисливців-збирачів відомо 3 суспільні структурні одиниці, що відповідають 3 рівням організації суспільства: сім'я (господарська група); община; плем'я. Якщо два перші виражені досить чітко, практично, для всіх мисливців-збирачів, то третя — аморфна і менш виражена, особливо для ранніх ступенів розвитку первісного суспільства⁵⁵.

Основна структурна одиниця суспільства — це община, або локальна група, розмір якої може варіювати залежно від екологічних умов і системи експлуатації природних ресурсів. Вона є фактичним власником експлуатованої території. Ця функція визначає і розмір общини і її плінність. «Природа харчових ресурсів зберігає групи невеликими, як правило, близько 50 чоловік. За більшої концентрації популяції швидко виснажуються ресурси і члени групи вимушені розпорозуватися маленькими скупченнями»⁵⁶. Високий рівень забезпеченості їжею в певні періоди і на певних територіях сприяв консолідації кількох груп, у результаті чого етнографи фіксують у багатьох груп мисливців-збирачів поділ року на «суспільний» і «приватний» періоди⁵⁷.

Плінність груп, їх консолідацію чи розподіл на дрібніші забезпечує їх структура, основу якої становлять сім'ї, що звичайно, включають чоловіка, жінку (кількох жінок), їх дітей, інколи — родичів або просто членів общини. У періоди розподілу общини сім'я може виконувати функцію самостійного господарського осередку⁵⁸, що свідчить про достатньо високий рівень її відособленості як самостійної соціально-економічної структури суспільства⁵⁹. Кілька сімей, що об'єдналися для будь-якої господарської мети, можуть скласти господарську групу⁶⁰. Сім'я, як і община, має бінарну структуру, засновану як на природному статевому розподілі праці так і на необхідності відтворення колективу⁶¹. Дослідники відзначають досить послідовний зв'язок сім'ї з вогнищем, житлом⁶².

Проблема існування племен у палеолітичних мисливців-збирачів дискутується. Очевидно, слід погодитися з дослідниками, які вважають, що існування племені або якоїсь структури, що забезпечувала контакти між общинами, через їх екзогамність було не тільки можливе, але й необхідне. Екзогамія, «як зовнішній напрямок шлюбної норми» орієнтувала общину на встановлення зв'язків з іншими общинами, що сприяло формуванню більших колективів⁶³. Екзогамія ж, на думку М. М. Гиренка, як «дуальний принцип співіснування суспільства бере початок у споконвічному дуалізмі статей» і присутня у будь-якому соціальному організмі на різних стадіях його розвитку⁶⁴.

У австралійців плем'я — це територіально пов'язана сукупність кількох общин. Незважаючи на його аморфність, це вже «деяка лінгвістична, етнокультурна, генетична спільність»⁶⁵. М. М. Гиренко визначив плем'я на ранніх ступенях розвитку людства як «мерехтливий, виникаючий і зникаючий «альянс груп»⁶⁶.

Основні форми суспільних відносин пізньопалеолітичних суспільств прильодовикової Європи відтворені рядом дослідників за етнографічними і археологічними матеріалами⁶⁷.

Аналіз археологічних матеріалів і використання етнографічної моделі суспільного устрою мисливців-збирачів дозволяє визначити його специфічні риси в різні періоди пізнього палеоліту у Північному Причорномор'ї, простежити його зв'язок з особливостями господарської стратегії.

Зважаючи на недостатність достовірних пам'яток, можна лише припустити, що протягом раннього періоду пізньопалеолітичне населення складало невеликі общини чи господарські групи. Вони вели досить рухомий спосіб життя, що пояснюється специфікою господарського укладу, оснований на неспеціалізованому полюванні великих трав'янистих з переважанням резидентної мобільності, яка не сприяла консолідації груп у великі колективи.

Структура відносин пізньопалеолітичних суспільств у середній період звичайно різнилась. Спеціалізоване полювання на бізона великими колективами сприяло консолідації груп. З одного боку, організація таких полювань вимагала зусиль великих колективів, з другого — успішне полювання забезпечувало їм можливість досить довго жити разом.

У ці періоди «суспільного» життя, які не вимагали витрат значних зусиль на здобування їжі і резидентну мобільність, закріплювались обшинні і між-обшинні зв'язки. Саме в ці періоди, за даними етнографії, провадилися великі обшинно-родові свята і обряди⁶⁸.

Археологічні матеріали свідчать, що такими місцями існування великих колективів — однієї великої обшини, чи, навіть, декількох обшин, були Амвросіївка і Анетівка II. Про що свідчать великі за площею базові табори, місця колективних полювань та розбирання здобичі, культове місце в Анетівці II⁶⁹.

У пори року менш багаті їжею обшини жили відособлено або розсіювались та існували якийсь час окремими господарськими групами або сім'ями (Ями, Осокорівка I (гор. V—а, IV—б). На середньому етапі пізнього палеоліту в степовій зоні, очевидно, склались досить міцні обшинно-міжобшинні (племінні?) зв'язки, закріплювалися родинні взаємовідносини в процесі регулярних свят та обрядів.

Протягом пізнього періоду, для якого було характерне здебільшого неспеціалізоване мисливство і поступове зростання ролі резидентної мобільності, зменшується і консолідація груп та обшин. Мабуть, на початку цього періоду ще досить великі обшини періодично збираються разом у випадках досить ефективних полювань (Кам'яна балка I, II, Федорівка). Для фінальнопалеолітичного часу характерне існування протягом більшої частини року роздрібнених невеликих обшин, сімей чи господарських груп (Янісоль, Дмитрівка, Дубова балка, Ямбург, Кайстрова балка II, III).

Таким чином, аналіз археологічних, палеогеографічних, палеонтологічних джерел та використання теорій оптимального споживання, мобільних стратегій та етнографічних даних про мисливців-збирачів дозволили, хоч і в дещо гіпотетичному вигляді, відтворити основні риси виробництва та суспільних відносин пізньопалеолітичного населення Північного Причорномор'я.

У різні періоди розвитку пізньопалеолітичної доби існували досить відмінні способи та форми виробничо-суспільних відносин, що були різновидами адаптації населення до природних умов, які змінювалися протягом пізнього плейстоцену.

У ранній період, коли природне середовище мало гумідно-аридний характер з лісо-степовою рослинністю, у Північному Причорномор'ї, очевидно, мешкали невеликі групи мисливців-збирачів. Вони вели неспеціалізоване полювання на великих травоядних, що вимагало досить часті зміни місць розташування їх невеликих базових таборів (резидентна мобільність). Для цього періоду, мабуть, були характерні досить слабкі міжобшинні зв'язки.

У середній період з аридними кліматичними умовами і переважанням степів пізньопалеолітичні мисливці вели спеціалізоване полювання на бізонів, у їхньому способі життя переважала логістична мобільність. Більшість часу вони мешкали у великих таборах поруч з місцями колективних полювань — сховищами м'яса. Це зміцнювало обшинні та міжобшинні зв'язки.

У пізньольодовиковий період досить часті коливання клімату призводять до значних змін у природному середовищі та зменшення кількості великих травоядних. Знову зростає роль неспеціалізованого полювання, що супроводжується переважанням резидентної мобільності. Невеликі групи населення мешкають здебільшого у невеликих базових таборах, які часто змінюють місце розташування. Суспільні взаємозв'язки між общинами послаблюються.

Сучасний стан та обсяг джерел дозволяють лише досить схематично зобразити тенденцію розвитку засобів та форми адаптації населення Північного Причорномор'я до змін у природному середовищі протягом пізнього палеоліту. Можливо, з накопиченням більшої кількості археологічних матеріалів, абсолютних дат та даних для реконструкції природних умов у різні геологічні періоди, можна буде детальніше відтворити варіанти засобів пристосування населення регіону до коливань кліматичних умов протягом пізнього плейстоцену.

Примітки

¹ Зализняк Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита.— К., 1989.— 173 с.; Зализняк Л. Л. Население Полесья в мезолите.— К., 1991.— 157 с.

² Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain // AP.— 539 P.

³ Ефименко П. П. Переднеазиатские элементы в культурах позднего палеолита Северного Причерноморья // СА.— 1960.— № 4.— С. 14—25; Борисковский И. И. Проблема развития позднепалеолитической степной области // VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук.— М., 1964.— С. 1—8; Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя.— К., 1973.— 163 с.; Сапожников И. В. Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1987.— 16 с.

⁴ Кротова О. О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія.— 1988.— Вип. 64.— С. 1—11; Краснокутский Г. Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— 18 с.

⁵ Winterhalder B. P. Optimal Foraging Strategies and Hunter-Gatherer Research in Anthropology: Theory and Models. In: Hunter-Gatherer Foraging Strategies.— Chicago, 1981.— P. 13—65.

⁶ Kelly R. Z. Hunter-Gatherer Mobility Strategies // Journal of Anthropological Research.— 1985.— 39.— P. 227—306.

⁷ Winterhalder B. P. Op. cit.— P. 26.

⁸ Ibid.— P. 30.

⁹ Binford L. R. Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunters-Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // American Antiquity.— 1980.— 45.— P. 4—20.

¹⁰ Kelly R. Z.— Op. cit.— P. 227—306.

¹¹ Ibid.— P. 296.

¹² Веклич М. Ф. Палеостапность и стратотипы почвенных формаций верхнего кайнозоя.— К., 1982.— С. 49.

¹³ Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ.— М.— Л., 1964.— А1—5.— С. 31; Колосов Ю. Г. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра // САИ.— М.— Л., 1964.— А1—5.— С. 43.

¹⁴ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка П.— К., 1989.— С. 87—89; Смольянинова С. П. Палеолит и мезолит степного Побужья.— К., 1990.— С. 21, 90.

¹⁵ Prahistoria ziem Polskich.— 1975.— Т. 1.— Paleolit i Mezolit.— W.— W.— K.— G.— P. 141—143.

¹⁶ Палеолит СССР.— С. 357; Праслов Н. Д., Иванова М. А., Малясова Е. С. Золотовка I — поселение охотников на зубров на Нижнем Дону // БКИЧП.— 1980.— 50.— С. 171; Смольянинова С. П. Указ. соч.— С. 90.

¹⁷ Sonnevile-Borbes de Denise. Recherches sur le Paleolithique Superieur en Perigord.— Bordeaux imprimeries delmas.— Paris, 1960.— V. 1.— P. 60—65; Григорьева Г. П. К вопросу о происхождении ориньякской культуры во Франции // ВА.— 1963.— 14.— С. 33.

¹⁸ Чердынцев В. В. Абсолютная геохронология палеолита. // МИА.— 1971.— 173.— Т. 6.— С. 298—313; Soffer O. Op. cit.— P. 227—232.

¹⁹ Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Указ. соч.— С. 92.

²⁰ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А. Памятники каменного века Левобережной Украины.— К., 1986.— С. 60—64; Медяник С. И., Сапожников И. В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа // Известия АН Республики Молдова, биол. и хим. науки.— 1992.— № 3.— С. 66—69; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1989.— С. 5, 6.

²¹ Leonova N. B., Min'kov E. V. Spatial Analysis of Faunal Remains from Kammenaya Balka II. Journal of Anthropological Archaeology, 1986.— 7.— P. 203—230; Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 62—64.

²² Смирнов С. В. Вказ. праця.— С. 87, 99.

²³ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 62.

²⁴ Смирнов С. В. Вказ. праця.— С. 133—137; Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 60; Оленковский Н. П. Указ. соч.— С. 6; Смольянинова С. П. Указ. соч.— С. 42—48.

²⁵ Lee R. B. What Hunters Do for a Living, or, How to Make Out on Scarce Resources // Man the Hunters.— Chicago, 1968.— P. 30—48.

- ²⁶ Сиренко Н. А., Турло С. И. Развитие почв и растительности Украины в плиоцене и плейстоцене.— К., 1986.— С. 175.
- ²⁷ Kelly R. Z. Op. cit.— P. 296.
- ²⁸ Winterhalder B. P. Op. cit.— P. 26.
- ²⁹ Kelly R. Z. Op. cit.— P. 296.
- ³⁰ Сиренко Н. А., Турло С. И. Указ. соч.— С. 175.
- ³¹ Kelly R. Z. Op. cit.— P. 296.
- ³² Binford L. R. In pursuit in the past.— Thames and Hudson.— 1983.— P. 124—127; Sofer O. Op. cit.— P. 253—258.
- ³³ Lee R. B. Op. cit.— P. 11; Кабо В. Р. Тасманийцы и тасманийская проблема.— М., 1975.— 186 с.
- ³⁴ Леонова Н. Б., Миньков Е. В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костяка — уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников.— Орджоникидзе, 1987.— С. 34—50; Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Указ. соч.— С. 4; Бибилова В. И., Старкин А. В. Характеристика археологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В. Н., Григорьева Г. В., Швайко Т. Н. Указ. соч.— С. 127—131.
- ³⁵ Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение...— С. 72; Сапожников И. В. Указ. соч.— С. 13—14; Краснокутский Г. Е. Указ. соч.— С. 15.
- ³⁶ Soffer O. Op. cit.— P. 477.
- ³⁷ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 119—120; Народы Австралии и Океании.— М., 1956.— С. 276.
- ³⁸ Нужний Д. Ю. Розвиток мікролітичної техніки у кам'яному віці.— К., 1992.— С. 165—167.
- ³⁹ Binford L. R. Op. cit.— P. 131—139.
- ⁴⁰ Soffer O. Op. cit.— P. 328.
- ⁴¹ Сергин В. Я. Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА.— 1988.— № 1.— С. 5—20.
- ⁴² Soffer O. Op. cit.— P. 404—417.
- ⁴³ Ibid.— P. 406.
- ⁴⁴ Binford L. R. The magic numbers «25» and «00» Determinants of Group Size in Modern and Pleistocene Hunters. Discussions, Partу // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— P. 246—247.
- ⁴⁵ Soffer O. Op. cit.— P. 408.
- ⁴⁶ Ibid.— P. 410.
- ⁴⁷ Ibid.— P. 409.
- ⁴⁸ Frison G. C. Prehistoric Hunters of the High Plains // AP.— 1978.— 475 P.; Todd L. C. Analysis of the Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting. In: The Evolution of Human Hunting // Plenum Press.— N.Y./L.— P. 225,266.
- ⁴⁹ Frison G. C. Paleo-Indian winter subsistence strategies on the High Plains // Plains Indian Studies: A collection of Essays in Honor of Iohu C. Ewers and Waldo R. Wedel. Ed. D. H. Ubelaker and H. I. Viola: 193—201. A Smithsonian Contributions to Anthropology.— 1982.— № 30.
- ⁵⁰ Binford L. R. Op. cit.— P. 110—114.
- ⁵¹ Ibid.— P. 114.
- ⁵² Ibid.
- ⁵³ Кабо В. Р. Первообытная доземледельческая община.— М., 1986.— С. 206.
- ⁵⁴ Гиренко Н. М. Социология племени.— Л., 1991.— С. 290.
- ⁵⁵ Кабо В. Я. Указ. соч.— С. 3—295; История первообытного общества.— М., 1986.— С. 130—144; Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 290—300.
- ⁵⁶ Lee R. B. and Devore I. Problems in the Study of Hunters and Gatherers // Man the Hunter.— Chicago, 1968.— P. 3—12.
- ⁵⁷ Ibid.— P. 11.
- ⁵⁸ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 25.
- ⁵⁹ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 164.
- ⁶⁰ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 24.
- ⁶¹ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 295—300.
- ⁶² Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 25.
- ⁶³ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 149.
- ⁶⁴ Там же.— С. 146.

⁶⁵ Кабо Н. Р. Указ. соч.— С. 81.

⁶⁶ Гиренко Н. М. Указ. соч.— С. 290.

⁶⁷ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 3—295; *История первобытного общества*.— С. 130—235; Зализняк Л. Л. О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // *Исследование социально-исторических проблем в археологии*.— К., 1987.— С. 49—85.

⁶⁸ Кабо В. Р. Указ. соч.— С. 230;

⁶⁹ Григорьева Г. В. Позднепалеолитические культовые места // *Религиозные представления в первобытном обществе*.— Тез. докл.— М., 1987.— С. 57—59.

⁷⁰ Soffer O. Op. cit.— P. 406.

⁷¹ *Ibid.*— P. 410.

А. А. Кротова

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ЭПОХУ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА.

Анализ археологических, палеогеографических, палеонтологических данных и применение ряда методик (теорий оптимального пропитания и мобильных стратегий, этнографических моделей) позволили автору в общих чертах воссоздать особенности социально-экономических отношений населения Северного Причерноморья в разные периоды позднего палеолита.

Установлено существование неспециализированной охоты на крупных травоядных, достаточно подвижный образ жизни небольших групп населения (преобладание резидентной мобильности) и слабые межобщинные связи в ранний и поздний периоды верхнего палеолита.

Специализированная охота на бизонов в средний период позволяла за счет создания значительных запасов мясной пищи в результате загонных охот существовать вместе в течение сезона большим коллективам людей (преобладание логистической мобильности), что способствовало консолидации общин.

В статье впервые предпринята попытка не только воссоздать специфические черты социально-экономических отношений, но и показать динамику их развития и взаимосвязь с характером природной среды в Северном Причерноморье в разные периоды эпохи позднего плейстоцена.

А. А. Кротова

SOCIO-ECONOMIC RELATIONS OF POPULATION OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES IN THE EPOCH OF THE UPPER PALEOLITHIC AGE

An analysis of archaeological, paleogeographical, paleontological data and application of some procedures (theories of optimal subsistence and mobile strategies, ethnographical models) has permitted the author to reproduce a general picture of socio-economic relations in the Northern Black Sea territories in various periods of the Upper Paleolithic epoch.

It is found that in the early and late periods of the Upper Paleolithic there existed nonspecialized hunting of herbivorous animals, sufficiently mobile mode of life of small groups of population (predominance of residential mobility) and weak intercommunal relations.

Specialized bison hunting in the middle period permitted storing significantly large amounts of meat food by means of beat hunting, which provided existence of large groups of people together during the season (predominance of logistic mobility). That favored consolidation of communities.

The paper presented is the first attempt not only to reproduce specific properties of socio-economic relations, but also to show dynamics of their development and dependence on the natural environment in the Northern Black Sea territories in different periods of the Late Pleistocene epoch.

Одержано 18.03.93